

TAYLAN ESİN - ZELİHA ETÖZ
1916 Ankara Yangını

TAYLAN ESİN 1986'da ODTÜ'den mezun oldu. 2007'den beri tarihle ilgileniyor. 2011'den beri yazıları dergilerde yayımlanıyor.

ZELİHA ETÖZ 1985 yılında Ege Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu. ODTÜ'de sosyoloji yüksek lisansı yaptı. 1998'de Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde siyaset bilimi alanında doktoraını tamamladı. 2006'da sosyoloji doçenti oldu. Halen SBF'de öğretim üyesidir.

İletişim Yayınları 2121 • Tarih Dizisi 91

ISBN-13: 978-975-05-1700-6

© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2015, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Hisarönü'nde yanmış bir bina (VEKAM arşivi)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI ve *CILT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TAYLAN ESİN - ZELİHA ETÖZ

1916 Ankara Yangını

Felaketin Mantığı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	11
SUNUŞ	
BİR İMHA YÖNTEMİ OLARAK YANGIN	13
1915-1922 Türkiye pratiğinde yangın.....	23
BİRİNCİ BÖLÜM	
GİRİŞ	43
Amaç	43
Kaynaklar	50
Kitabın planı	53
İKİNCİ BÖLÜM	
ŞEHİR YANGINLARI (1914-18)	57
Amasya, “Selağzı”, 12.3.1914 ve 21.7.1915.....	57
Kastamonu, Cebrail Mahallesi, 3.5.1914.....	62
Tokat, Çarşı, Mayıs 1914 ve Ocak 1916.....	63
Diyarbakır, Hububat Pazarı, 19.8.1914.....	64
Edirne, Kaleiçi, 24.8.1914.....	69
Bandırma, Preme karyesi (“nam-ı diğer Kapudağ”), 30.6.1915.....	70
Bursa, Orhangazi, Yeniköy karyesi, 23/24.8.1915.....	71
İzmit, Ermeni Mahallesi, 27.8.1915.....	72
Haçin (Saimbeyli), 3.10.1915.....	74
Tire, Rum Mahallesi, 2.7.1916.....	75

Ankara, Hıristiyan Mahallesi, Eylül 1916.....	76
Bandırma, Ermeni Karyesi, Mart 1917 (21 Şubat 1332).....	78
Ayvalık, Nisan-Ağustos 1917.....	79
Gelibolu, 18.4.1917.....	80
Erdek, 27.8.1917.....	80
Tirebolu, 1917, 1918 ve Espiye, 1916.....	82
Sinop, Varoş Mahallesi, 17.12.1917.....	84
İstanbul, Fatih, 31.5.1918.....	85
Samsun, Kaleiçi, 18.7.1918.....	88
Bafra, 1917; Havza, Aralık 1918.....	90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEHMED REŞİD (ŞAHİNGİRAY)	93
--	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA DURAK (SAKARYA)	109
--------------------------------------	-----

BEŞİNCİ BÖLÜM

REFİK HALİD (KARAY)	135
----------------------------------	-----

ALTINCI BÖLÜM

ANKARA (1915-1916)	155
---------------------------------	-----

YEDİNCİ BÖLÜM

ANKARA YANGINI	175
-----------------------------	-----

SEKİZİNCİ BÖLÜM

NEDENLER	189
-----------------------	-----

DOKUZUNCU BÖLÜM

TARTIŞMA	211
-----------------------	-----

EKLER	221
--------------------	-----

EK A: 1916'dan Önceki Ankara Yangınları	223
--	-----

EK B: Ankara Yangını	225
-----------------------------------	-----

EK C: Öç Marşı	229
-----------------------------	-----

EK D: Kendi Seslerinden Katolikler	231
---	-----

EK E: Tehcir/Taktik İnceleme/Yargılamaları	235
---	-----

EK F: Yakınlaşmanın Şafağı: 1922 Sovyet Elçiliği Yangını	239
---	-----

EK G: Hüzünlü Yıllar: 1915-1921	259
--	-----

BELGELER	269
BELGE 1: (F.O. 383/228 no. 245839, 5.12.1916)	271
BELGE 2: (F.O. 608/243 no. 8109, 23.4.1919)	273
BELGE 3: (<i>Alemdar</i>, 15 Kanun-ı Evvel 1918)	275
BELGE 4: (<i>Alemdar</i>, 16 Kanun-ı Evvel 1918)	277
BELGE 5: (KA 157/221)	280
BELGE 6: (KA 157/222)	281
HARİTALAR	283
ALBÜM	289

BİR İMHA YÖNTEMİ OLARAK YANGIN

Yangın çıkarmak tarihte en sık başvurulan tedhiş ve yok etme araçlarının başında gelir. İstilacıların yaptıkları kötü işlerin izlerini silmek, yağmaladıktan sonra “ortalığı temizlemek”,¹ bir isyan veya darbenin kıvılcımını ateşlemek, iktidar mevkiinden

- 1 Arkeolojik kazıların pek çoğunda hâfirler, kazı alanının tabakalaşmasını çıkarırken bir veya birden fazla “yangın tabakası” ile karşılaşılır. Büyük çoğunlukla bu yangın tabakaları istikrarlı bir dönemin ardından gelen istilâ dönemleriyle örtüşür. Örneğin Keban Barajı’nın suları altında kalan ünlü Tepecik Höyüğü’nde Geç Tunç Çağı tabakası ile Demir Çağı tabakası arasında bir yangın tabakası yer almaktaydı. Yangının delâlet ettiği bu geçiş aynı zamanda Yakınoğu’da Tunç Çağı uygarlıklarını ortadan kaldıran büyük atlı-göçebe kavimler istilâsı ile örtüşmekteydi (bkz. “Tepecik/Makaraz Tepe”, TAY Projesi). Bu büyük istilânın yakıp yıktığı Yakınoğu, Ege ve Mısır’da yapılan kazılara ilişkin raporların hemen hepsinde Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na geçişin bir “yangın tabakası” ile örtüşmesi bir tesadüf değildir. Etnik antiteler olarak örgütlenmiş savaşçı halkların (Assurlar hariç) yerleşik ve tarımcı Tunç Çağı uygarlıklarını neredeyse tamamen tarihten sildiği bu geçiş döneminde söz konusu kavimlerin bu kent ve yerleşimleri “yakması” bir tesadüf ya da savaş kazası değil, sadece etnik temizliğe ve kültür kırımına ilişkin kadim örneklerdir. Zira önemli tarihsel geçiş evrelerinde yerleşimlerin sistematik biçimde yangınla tahrip edildiği görülmektedir. Bunlar arasında en çarpıcı örnek ünlü Troia VIIa tabakasının hazin sonudur. Troia’yı kazan hâfirler Troia Tunç Çağı’nın son evresine (VIIa) tekabül eden tabakanın büyük bir yangınla tahrip olduğunu bulgulamışlardı (bkz. Peter Jablonka ve C. Brian Rose, “Late Bronze Age Troy: A Response to Frank Kolb”, *American Journal of Archaeology*, 108, 2004, s. 616, 619, 621; D. F. Easton vd., “Troy in Recent Perspective”, *Anatolian Studies*, 52, 2002, s. 90).

indirilmiş bir iktidar kliğinin kendi “kötü işlerine” dair belge ve kanıtları ortadan kaldırmak veya istilacıların fethettikleri yerlerdeki hükümlerliklerini ve hükmetme meşruyetlerini tehlikeye düşürecek belge ve bilgi birikimini ortadan kaldırmak, yasal ve meşru yoldan boşaltılamayan bir alanı kundaklayarak boşaltmak, en nihayet istenmeyen bir grubun, etnik ve/veya etno-dinsel topluluğun maddi varlığını topyekün ortadan kaldırarak maddi kültüre yansıyan izlerini silmek ve bu yolla söz konusu topluluğun hayat alanını ve hayatta kalma imkânlarını toptan tahrip etmek amacıyla genellikle yangın çıkartılır. “Sürmek” ve “temizlemek”ten “korkutarak kaçırma-ya” uzanan farklı alt amaçların hemhal olduğu ana stratejik hedef “öteki”nin istenmediği coğrafyadan, orada bulunma meşruyetini yeniden kurabileceği bütün izlerle birlikte, temizlenmesidir. Simon Shema’nın veciz anlatımıyla, “...Yangını bir imha aracı olarak düşünebiliriz. Gerçi mitoloji yazarları da doğa tarihçileri de hakkında daha iyisini bilir ya! Odun yığınları arasından bir anka kuşu [küllerinden] doğarken, öte yandan külden bir örtünün içinden restore edilmiş bir hayat fışkırabilir”.²

Yangın çıkarmanın veya “ateşle oynamanın” insanlık tarihinde daha masum görünüşleri de vardır. Örneğe yağmur ormanlarının yak-aç (*slash-and-burn*) tarımcısı kabilelerin yakarak orman içinde açtıkları tarlaların verimliliği azalınca orayı terk ederek başka bir kesimi yakmaları ve o arada terk ettikleri sahanın tropikal iklim ortamında yeniden ormanlaşması döngüsü, doğanın belli ölçülerde sömürülmesine dayanan bir yaşam biçimi örneği olsa da, doğanın kendini yenilemesi ile bu yaşam biçimi arasında kurulan uyum, bu yak-aççıları kendi hayatlarının iktisadî temelini gözeterek yürüttükleri bu faaliyet açısından masum kılar. Öte yandan daha eski devirlerde büyük yabanî hayvan sürülerini küçük yangınlar çıkararak veya ateşle ürkütterek sevk ettikleri yar ve çukurlarda bu hayvanları telef ederek besin elde eden Paleolitik insan ataları da, bir ye-

2 Simon Shema, *Landscape and Memory* (New York, 1995, s. 9)’den aktaran Bi-ray Kolluoglu Kırılı, “Forgetting the Smyrna Fire”, *History Workshop Journal*, 60, 2005, s. 25.

re kadar tüketemeyecekleri kadar hayvan telef etseler de, yine bugünkü et tüketimiyle karşılaştırıldığında çok makul bir faaliyetin yürütücüleri olarak görülür ve bu faaliyetlerinin hiçbir biçimde söz konusu hayvan türlerini yok etmeyecek ölçülerde bulunması vesilesiyle doğanın döngüsüne zarar vermedikleri ortaya çıkar. Ne zaman yerleşik hayata geçildi ve “mülkiyet” olgusu ortaya çıktı ve buna bağlı olarak nüfus artışına ve arazi kullanımına bağlı olarak kaynaklar üzerindeki rekabet arttı, işte o zamandan beri yok edici yangın biçimleriyle karşılaşmaya başladık. Bu tarihsel değişme çerçevesinde, perspektifin “doğanın sömürüsü”nden “insanın sömürüsü”ne doğru kaydığını da not etmeliyiz. Dolayısıyla söz konusu tarihin başlangıcı Neolitik hayatın başlangıcıdır. Hayat karmaşıklaşıp modern devletler kurulurken ya da bu devlet biçimi yerleşikleşirken ve bu yolda kendi toprakları üzerindeki “pürüzleri” ortadan kaldırmaya yönelik teknikleri araştırırken, yangının önemli bir araç olarak daha “mükemmel biçimde” kullanıma açıldığını da çok açık biçimde görürüz.

Zira ulus-devletleşme süreci, aynı zamanda bir “etnik temizleme” sürecidir. Ulus-devlet aygıtı, dünyanın pek çok yerinde kendisi açısından istenmeyen/kendi tasarımıyla “ulus” tahayyülüne uymayan etnik, dinsel veya etno-dinsel grupları çeşitli biçimlerde ortadan kaldırmaya veya eritmeye girişmiştir. Ulus tahayyülüne uygun vatandaşlar imal etmek üzere başvuru çeşitli yolların ve temizlik hareketlerinin denenmesi yanında, bir taraftan da bu ulusun kendi içinden bir burjuva sınıfı yaratılmak için uğraşmıştır. “Millî burjuva” yaratılırken veya “millî sayılanlar” sermaye kesiminin efendisi haline getirilirken, doğal olarak “gayrimillî” burjuvazinin veya iş çevresinin varlığı kötücüllendir, şeytanlaştırılır ve onların elindeki taşınır ve taşınmaz sermaye birikiminin el değiştirmesini sağlayacak ideolojik ve pratik girişimler devreye sokulur.³ Tarihsel

3 1915 Tehciri sonrasında, bu pratiğin tipik bir örneği ortaya çıkmıştır. “Emvâl-i metrûke” olarak sınıflandırılan ve önce Maliye hazinesince temellük edilen sürülmüş gayrimüslimlere ait mal varlığı, daha sonra parça parça özel kişilere satılmıştır (Konunun yasal gelişimini izlemek için bkz. T. Akçam ve Ü. Kurt, *Kanunların Ruhü: Emval-i Metrûke Kanunlarında Soykırımın İzini Sür-*

tecrübe bize “homojen ulus yaratma” projesinin çeşitli yollar-
dan uygulandığını göstermektedir. “Homojen ulus” kültürel ve
ekonomik olarak kurulur. Kültürel kurgu, bir yandan ulusun
özüne ilişkin kanonu hazırlarken öte yandan “istenmeyenleri”
şeytanlaştıran literatürü de yaratır ve bu yöndeki popüler algıyı
köpürtür. Bu köpürtme, “istenmeyen”e mensup olanların ora-
dan kaçarak “büyük toplum”a kültürel olarak da dahil olmalarını
teşvik eder. Antropoloji literatüründe kültürel açıdan farklı
bir topluluğu, demografik varlığına dokunmadan ama kültü-
ründen tamamen arındırarak “büyük toplum” içine katma giri-
şiminin iki yolu gösterilir: Zorla kültürleme (*transculturation*)
ve asimilasyon. Zorla kültürleme belirli bir topluluğun ken-
di rızası olmadan dışsal zor araçlarıyla kültüründen vazgeçme-
ye zorlanmasıdır. Adlar değiştirilir, dinler değiştirilir, yer isim-
leri değiştirilir, dönüştürülmek istenen çocuklar “büyük top-
lum” içindeki ailelere evlâtlık verilir veya yetimhane ya da ya-
tıllı okullara alınır vs...⁴ Kavram, Fernando Ortiz’in ilk kullanı-

mek, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012). Bunu 1936 Beyannamesi uygulaması
izlemiştir. Bu beyannameye yer almayan gayrimüslim vakıf taşınmazları, önce
Vakıflar idaresinin eline bırakılmış, ardından da üçüncü şahıslara satış yoluyla
devredilmiştir. Zaman zaman açılan davalar sonucunda 1974 yılında Yargıtay,
1935 tarih ve 3027 sayılı Kanun’un bu beyannameyi nihai bir “vakıf se-
nedi” sayan hükmünü esas alarak bu vakıfların beyannameye yer almayan ve
veraset yoluyla intikal etmiş bütün mal varlığının ellerinden alınmasının hu-
kuki zeminini hazırlamıştı (bkz. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 8 Mayıs 1974
Tarih ve 1971/2-820 E., 1974/505 Sayılı Karar). Bu el değiştirme süreci, ba-
şından itibaren ideolojik desteğini organik aydınlar eliyle üretmeyi de ihmal
etmemiştir. İzmir Yangını konusunda, bir yandan yangına yazıklaşmakla bir-
likte Falih Rıfkı, aynı metnin içinde gayrimüslimlere yüklenmeden de ede-
mez örneğin: “İzmir yanmakta, şehrin içinden ve savaş boyundan akıp gelen
Rumluk, ilk medeniyetlerin halkı, orta çağı Müslümanlarla beraber geçiren,
yurtlarında yuvalarında rahatça yaşayan, İzmir’in ve Batı Anadolu’nun ziraa-
tini, ticaretini ve bütün ekonomisini ellerinde tutan, saraylar, konaklar, çift-
likler içinde ömür süren halk 20. asrın yirmi ikinci yılında bir daha dönme-
mek üzere ayrılıp gitmek için bir tekne parçasına can atmakta idi” (Falih Rıfkı
Atay, *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*, c. I, Dünya Yayınları, İstanbul, 1958,
s. 210). Aynı kuvvetli vurguyu Ömer Seyfettin ve Attıla İlhan gibi edebiyatçı-
ların eserlerinde de görürüz. Bu yargı, ders kitaplarına, popüler tarih metinle-
rine sirayet etmiş ve giderek genel geçer bir yargı (*stereotype*) halini almıştır.

- 4 Kavramı ilk kullanan Fernando Ortiz’dir. Küba’da yaptığı alan araştırmasında karşılaştığı durumları anlamak için “kültürleşme”den (*acculturation*) farklı bir kavram aramış ve “zorla kültürleme” ya da “kültür değişimine zorlama”

mından bu yana epeyce geliştirilmiştir. Özellikle Latin Amerika üzerine yapılan sömürgecilik sonrası çalışmaları içinde bu kavram önemli bir kavrama/anlama aracı haline gelir. Bugün özellikle zorla kültürlenme süreçlerinin tek taraflı başarısından ziyade Latin Amerika’da yarattığı senkretik etkiler üzerinde durulmaktadır.⁵ Asimilasyon ise yine o topluluğa dışsal olmakla birlikte zor araçları kullanılmadan ekonomik ve sosyal zorunlulukların etkisiyle o topluluğun kendi kimliğinden vazgeçerek “büyük toplum” kimliği içinde erimeyi seçişini anlatan bir kavramdır.⁶ Bu iki yol, belirli bir coğrafya içinde yaşayan nü-

olarak çevirebileceğimiz *transculturation* kavramını önermişti. Ona göre Küba’da, Küba’nın kendi kültürel evrimi üzerinden anlamının mümkün olmadığı, uç noktada karmaşık dönüşümler vuku bulmuştu. Ortiz burada ani ve şiddetli kültür değişmelerini kasteder. Ona göre bu dönüşümler adaya gelen farklı bir kültürün adalılarca edinilmesi ya da kültürlenme yoluyla adaya sızması biçiminde olmamış, aksine bu süreç bir önceki kültürün yok olmasına veya kökünün kazınmasına yol açmıştı (bkz. Fernando Ortiz, *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*, çev. H. de Onís, Duke University Press, Durham ve Londra, 1995, s. 97-103).

- 5 Özellikle Zapatist hareket pratiğindeki ters işleyişlerle ve meydan okumalarla ilgili olarak bkz. W. D. Mignolo ve F. Schiwy, “Transculturation and the Colonial Difference: Double Translation”, *Translation and Ethnography*, der. T. Maranhão ve B. Streck, University of Arizona Press, Tucson, AZ, 2003, s. 3-27. Kavramı, özellikle medya araştırmaları içinden, kültürlerin karşılıklı etkileşimini izleyen bir melezlenme süreci gibi görenler de vardır: Örneğin bkz. J. Lull, *Media, Communication, Culture: A Global Approach* (2. Baskı), Columbia, University Press, New York, 2000, s. 242-5. Oysa biz antropolojide bu yayında kastedilen süreci “*transculturation*” yerine “kültürlenme” olarak adlandırmayı tercih ederiz.
- 6 Asimilasyonun en kısa tanımı şudur: “Asimilasyon bir gruba üye olmayan kişileri o grubun üyeleri yapar” (Christian Joppke, *Citizenship and Immigration*, Polity Press, Malden, Mass., 2010, s. vii, 3). Tarımsal artığa dayanan iktidar yapılarının hâkim olduğu dönemlerde asimilasyon yavaş, sanayi toplumlarında ise hızlı cereyan etmiş bir süreçtir. Ernest Gellner’in altını çizdiği gibi, periferide yaşayan farklı kültürlerden insanların egemen dili öğrenmenin ve genel bir formasyon edinmenin toplumsal tabakalaşma içinde yükselmelerini ve iktidar ilişkileri içinde güçlü bir konuma gelmelerini sağlayacak bir koşul olduğunu görmeleriyle birlikte, eğitim sistemi içine girmeleri hızlanmış ve bu insanlar da “ulus inşa sürecine” dahil olarak “kültürel homojenleşme” yoluna girmişlerdir (bkz. E. Gellner, *Nation and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 1983). Gellner’in burada tarif ettiği durum, asimilasyonun ta kendisidir. Bu çerçevede asimilasyon diğerlerinin egemen kültürle doğrudan temasını (kültürlenmeyi) gerektirir. Asimilasyon süreci, bu temas sonucunda bir gruba mensup bireylerin kendilerini güçlü bir biçimde kendi grup-

fusun fizikî varlığına dokunmadan o varlığın sosyal ve kültürel dönüşümünü hedefler. Oysa tarihte doğrudan doğruya demografik varlığı tehdit eden ve belirlenmiş coğrafyaların “arındırılmasına” hizmet eden etnik temizlik yollarına sıklıkla başvurulduğu görülür. Tehcir, nüfus mübadelesi ve soykırım başvurulan somut yöntemlerdir. Her üçüne de eşlik eden ve onları izleyen “temizlik” ve “ortalığı süpürme” faaliyeti sahneye konulduğunda ise ekseri karşımıza yangınlar çıkar. Bu üç “klasik” etnik temizlik yöntemi içinde en ağır sonuçları olan, kuşkusuz soykırımdır.⁷ Soykırım, tarih içindeki özgül bir eylemi tanımlamak için kullanılmış bir terimdir. Nazilerin Yahudilere karşı uyguladığı ve *Holocaust* adıyla anılan büyük toplu kırım girişimi üzerine Birleşmiş Milletler tarafından 1948’de kabul edilip 1951 yılında yürürlüğe giren “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme”de (*Konvansiyon*) bu terimle tanımlanan eylemin sınırları, zaman içinde, daha sonra ortaya çıkan pratiklerin gösterdiği farklı yönleri içermekten uzak hale gelmiş ve adeta bu pratikleri dışarıda bırakan (bu yüzden de failleri bu suçun kapsamı dışına atan) bir mahiyet arz etmiştir. Sözleşme’ye göre soykırım, “ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla; o gruba mensup olanların öldürülmesi, grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar veril-

lerinin dışında tanımlamaya başlamaları, değer sistemlerini ve dillerini kaybederek diğer grup içinde erimeleriyle açıklanabilir (geniş bir analiz için bkz. R. H. C. Teske ve B. H. Nelson, “Acculturation and Assimilation: A Clarification”, *American Ethnologist*, 1 /2, 1974, s. 351-67).

- 7 Burada “yöntem” sözcüğünü tercih edişimin nedeni, soykırımın “nihaî amaç”, yani “istenmeyenlerden” kurtulmaya hizmet eden yollardan birisi –mamafiî sonuçları itibariyle en trajik ve korkunç yol– olmasıdır. Hitler’in gaz odaları “çözümü” bu bakımdan “nihaî çözüm”dür (*endlösung*). Bu, Yahudilere yönelik siyasetin doruk noktasıdır. Nazi ırkçılığının Avrupa’yı “Arileştirme” siyaseti, önce Yahudi karşıtı yasalarla, ardından boykotlarla, Yahudileri “kovmak” için uygulanan “kristal gece” (*kristalnacht*) gibi pogromlarla yürütmüş ve nihayet toplama kampları ve imha ile sonuçlanmıştı. Bu yüzden “yöntem” sözcüğünün yanı sıra, soykırıma bir “olay”dan ziyade “süreç” gözüyle bakmayı tercih edenler de vardır (örneğin bkz. Ben Kiernan, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, Yale University Press, New Haven, Conn., 2007).

mesi, grubun fiziksel varlığının tamamen veya kısmen ortadan kalkacağı hesaplanarak hayat şartlarına kasten müdahale edilmesi, grup içinde doğumların engellenmesi amacıyla tedbirler alınması ve gruba mensup çocukların zorla bir başka gruba nakledilmesi” eylemidir.⁸ Bu tanım, içine aldığı (açıkça tanımlanmış) dört grubun dışında bırakılmış, ama ötekileştirilmekten ve kötü muameleden belirli ortak özellikleri nedeniyle kurtulamamış başkaca grupları (ekonomik, politik ve kültürel grupları) içine almaması ve kültürel boyutunun yoksun bulunması nedeniyle, soykırım çalışmaları yürütenlerce bazı eklemlerle ve yeni kavramlar yaratılarak genişletilmeye çalışılmıştır. Yeni yaratılan kavramlar arasında etnik kırım (*ethnocide*) ve kültürel soykırım (*cultural genocide*) dikkati çeker. Jean-Michel Chaumont’a göre etnik kırım, öncelikle bireyleri hedef almada da, esas olarak grup kimliğinin kurucu öğelerini ortadan kaldırmaya yönelik bir eylemdir. Buna göre doğrudan doğruya kitlesel öldürme eylemine veya kişilere bedensel olarak zarar veren eylemlere girişmeye gerek kalmaz. Failin, grubun önemli bir kısmının, örneğin seçkinlerinin öldürülmesi halinde, en etkin yıkımın sağlanacağına inanması etnik kırımın bir “soykırım” haline sokulmasına veya aynı anlama gelmesine yetecektir. Böylelikle grubun tutunumunu sağlayan kültürel değerle-

8 *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948, No. 1021, 12.01.1951, Article II.* Şu bir gerçektir ki, Soykırım Sözleşmesi’nin çerçevesi içinde bile, en azından zorla kültürleme pratiklerinin bir kısmının soykırım eylemine dahil edildiği görülür. Özellikle “hedeflenen grubun çocuklarının zorla başka bir gruba nakledilmesi” açık bir zorla kültürleme fiilidir. Böylelikle çocukların başka bir kültürün içinde yetiştirilmesi suretiyle kimliklerinin yeniden biçimlendirilmesi sağlanmış olmakta ve hedeflenen grubun kendisini kültürel olarak yeniden-üretmesi imkânsız hale getirilmek istenmektedir. Kuzey Amerika’da yerli çocukların Protestan rahiplerce alkonularak yatılı okullara ve yetimhanelere yerleştirilmeleri, Güney Amerika’da yerli çocukların bu kez Katolik din adamları tarafından misyoner okullarına kaçırılmaları veya 1915 Tehciri sırasında yetim kalan Ermeni çocukların yetimhanelerde toplanması veya Müslüman ailelerce Ermenilerin çocuklarına zorla el konulması, Dersim Harekâtı sırasında yetim çocukların Türkiye’nin batısındaki yatılı okullara götürülmesi, bu tür eylemin örnekleridir. Soykırım Sözleşmesi’nde tanımlanan üçüncü eylem türü ise, yerinden-yurdundan etme eylemini fiziki şartlarını tanımlar.

ri, kolektif kimliği ve kolektif eylem gücü, kolayca onarılamayacak ve yeniden üretilemeyecek biçimde zarar görmüş olacaktır.⁹ Burada, bir ileri aşamaya geçebilmek için şu sorunun cevabını bulmamız gerekiyor: Kültürel varlığı ayakta tutan sadece grubun kolektif kimliğini temsil eden kişiler ve bu kimliğin soyut kültürel mirasının kaynakları mıdır? Elbette hayır! Zira kimliği ve kültürü taşıyan, kolektif hafızayı canlı tutan, grubun kendisini yeniden üretmesini ve sürekliliğini temin eden maddi zemin (maddi kültür) ve geçim/üretim araçları hesaba katılmadan, hiçbir tanımlama bütün içeriği kapsayıcı bir nitelik taşıyamaz ve olan-biteni tarihsel sonuçları itibariyle anlamlandırma çabamız eksik kalır. Bu unsurlar Chamont'un "kurucu öge" dediği şeyler arasındadır. Etnik temizliğe maruz kalan topluluğun maddi varlığı ve kendisini yeniden-üretim araçları da, bu yüzden fail tarafından hedef alınır. Çünkü söz konusu "temizlik" sadece yaşayan insanların yok edilmesi veya sürülmesi ile tamamlanmış olmayacaktır. Onların "geridönüşünü" (*ethnic returnism*)¹⁰ veya "etnik yeniden canlanışı" (*ethnic revivalism*) mümkün kılacak maddi varlığın da ortadan kaldırılması gerekir. Coğrafya, hedef grubun hiçbir şekilde ilişki kuramayacağı, hedef grup lehine hayatın yeniden "fışkırması"na imkân vermeyecek şekilde yabancılaştırılmalıdır. Toprağın ve coğrafyanın yabancılaştırılması, bu coğrafyanın hedef grup açısından

9 Bkz. Jean-Michel Chaumont, *Die Konkurrenz der Opfer: Genozid, Identität, Anerkennung*, Zu Klampen Verlag, Lüneburg, 2001, s. 181-6.

10 Etnik geridönüş fikri, etnik hareketler arasında yer yer ayrışmalara ve fikir ayrılıklarına yol açan, romantik bir meydan okumayı temsil eder. Bunun tipik örneklerinden birisi Türkiye'deki Kuzey Kafkasyalıların siyasi tarihi içinde Çerkes diasporasının Kuzey Kafkasya'ya yeniden dönüşü fikrini canlı tutan ve bunu belli ölçülerde hayata geçiren harekettir (bu konuda bkz. Zeynel Abidin Besleney, *The Circassian Diaspora in Turkey: A Political History*, Oxon ve New York, 2014: Routledge). Yalnız bu siyasi dönüş hareketi yanında, geridönüşün hafıza boyutu ihmal edilmemelidir. Unutulmuş kimliklerin geri çağırılması da bir tür "geridönüş hareketi" olarak değerlendirilebilir. İnsanların bireysel kimlik arayışları ya da yakaladıkları bir ipucu üzerinden geçmişlerine yolculuk etmeleri yoluyla unutulmuş/unutturulmuş geçmişin bilince taşınması, zamanla bu insanların bir araya gelmeleri ile toplumsal/örgütsel bir boyuta taşınabilir. Dolayısıyla bu durum, esasen tamamlanmış sayılan "zorla kültürlenme" veya "kültür değiştirme" sürecinin o noktada iflâsı ve aksi bir etkiyle etnometodolojik bozuluma uğraması halini temsil eder.

hiçbir anlam ve hatıra üretmeyecek şekilde yeniden tasarlanmasını ve işlenmesini gerektirir. Grubun kendisini maddi açıdan yeniden üretmesini sağlayacak koşullar, yani geçim ve barınma araçları da, anlam üreten ve hatırayı canlı tutan maddi varlıklar kadar hedef olacak, geri dönüşü güvence altına almayacak şekilde tahrip olmaları veya el değiştirmeleri temin edilmeye çalışılacaktır.

Bu pratiğin güncel uygulamaları genellikle “terörle mücadele” veya “kontrgerilla operasyonları” şeklinde karşımıza çıkar. Guatemala’da 1982 Mart’ında yapılan askerî darbenin ardından uygulamaya konulan “Güvenlik ve Kalkınma Ulusal Planı”nın (SEGEPLAN) hükümete verdiği ilk görev hükümet güçlerinin gerillalarla çatıştığı alanlarda “çöküşün önlenmesi” görevi idi. Bu görev çerçevesinde ordu “yakıp yıkma politikası” uygulayarak kontrolü yeniden eline alacaktı. Böylelikle haritada kırmızı ile işaretlenen, yani “gerilla kontrolünde” sayılan kırsal merkezler hedef haline getirilmiş ve gerçekten yakılıp yıkılmıştı.¹¹ Kezâ 1990’lar boyunca Türkiye’nin güneydoğusunda “terörle mücadele” adı altında benzer bir askerî yöntemin uygulandığını görmekteyiz.¹² ABD ordusu Vietnam’da aynı taktiği Kuzey yanlısı saydığı köylerin mahsul ve tarlalarını yakarak veya yakıcı gazlar atarak defalarca uyguladı.¹³ Ye-

11 Anika Oettler, “Guatemala in the 1980s: A Genocide Turned into Ethnocide?”, *German Institute of Global and Area Studies (GIGA) Working Papers*, No. 19, Mart 2006, s. 20 vd.

12 Bu vaka türüne uluslararası literatürde “çatışma kökenli yerinden edilme” (*conflict-induced replacement*) adı verilmektedir. 1984-1999 yılları arasında Türkiye’nin “olağanüstü hal” uygulanan güneydoğu ve doğu illerinde, İçişleri Bakanlığı rakamlarına göre 945 köy ve 2.021 mezra boşaltıldı. Boşaltmalar sırasında evlerin münferiden veya köylerin tümünden yakılıp-yıkılması veya ekinlerin yakılması gibi eylemlerle de sıkça karşılaşıldı. Bu göçler sırasında yaşanan insan hakları ihlallerine ilişkin ALHM kararlarında bu köy yakma ve yıkma eylemlerinin oluşturduğu suçlar da tespit edilmiş ve bunlar Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin ihlali sayılarak Türkiye hükümeti birçok kez mahkûm edilmişti (bkz. D. Kurban, D. Yüksek, A. B. Çelik, T. Ünal ve A. T. Aker, “Zorunlu Göç” ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası, Tesev Yayınları, İstanbul, 2008, s. 72-260).

13 Buna “Ranch Hand (rençber) harekâtı” adı verilmişti. Bu operasyonlarda galleronlarca (76 bin m³) portakal gazı ve ot öldürücü kullanılmıştı. Kullanılan bu kimyasallar yüzünden 400 bin Vietnamlı sivil yetişkin öldü veya sakat kaldı,

rinden-yurdundan etme ve bununla da yetinmeyerek topluluğun geri dönmesini ve kendisini orada yeniden-üretmesini kat'iyen engelleyecek biçimde kültürel ve doğal mekâna zarar verme, bu pratiklere yön veren temel düşünceydi. Bu yüzden bu uygulama ortaklığı şaşırtıcı değildir. Zira devlet refleksi (*raison d'Etat*)¹⁴ dünyanın birbirine çok uzak noktalarında bile benzer taktiklerin geliştirilmesine yol açıyor. Tıpkı ABD Başkanı Kennedy'yi öldüren Lee Oswald'ın olaydan kısa bir süre sonra nezaret altındayken öldürülmesi ile Erol Sabancı'nın katili Mustafa Duyar'ın cezaevinde öldürülmesi eylemindeki "tesadüfî" paralellik gibi... Ancak kundaklama eylemiyle, askerî bir uygulama olarak karşımıza çıkan bu olaylar arasında temel bir fark bulunduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Kundaklama failin kendisini gizlediği/gizlemeye çalıştığı bir eylemken, ikincilerde fail bellidir ve failin uyguladığı pratik, çeşitli kaynaklar üzerinden erişilebilir bir programa bağlıdır. Dolayısıyla biz, ikinci tür uygulamaları teşhis etmekte ve yargulamakta çok zorluk çekmezken, birinci türün sadece eylemin niteliği gereği küllenmiş olmakla kalmayıp aynı zamanda kasten karartılmış zemininde faili bulmaya çalışırız. Araştırmacı bu noktada âdeta bir tür itfaiye dedektifi kimliğine bürünecek, ancak bu sefer kanıtları ve "gerçekte ne oldu" sorusunun cevabını küllerin içinde değil, azaltılmış ve düzensiz hatta bulunması tesadüfî hale gelmiş belge ve tanıklık yığını içinde arayacaktır.

Şu halde yangın ve benzeri imha pratiklerinin failer bakı-

500 bin çocuk sakat doğdu ve savaştan sonra pek çok çevre sorunu ortaya çıktı (Bu konuda bkz. J. G. Lewis, "Smokey Bear in Vietnam", *Environmental History*, 11/3, 2006, s. 598-603 ve J. M. Stellman vd., "The Extent and Patterns of Usage of Agent Orange and other Herbicides in Vietnam", *Nature*, 422, 17 Nisan 2003, s. 681-7).

- 14 Devlet refleksi kavramıyla *raison d'État* kavramının yakınlığı dikkat çekicidir. Bu kavramın Türkçeye "devlet aklı" olarak çevrilmesi genel olarak tercih edilmiştir. Bu çevirideki "akıl" sözcüğünün çağrıştırdığı Kantçı anlam aslında özgün terimin gerçek anlamıyla pek örtüşmez. Buradaki *raison*, daha çok devletin "kendini korumak"la ilgilenen önceliğini hesaba alan kerameti kendinden menkul bir "akıl"dır ve bu yüzden kendini korumakla ilgili olarak anında tepki üretmeye programlanmış bir öznenin refleksine daha yakındır.

mından üç temel amacı güttüğünü söylemek mümkün: 1) Hedef grubu, yakıp-yıkmanın gerçekleştirildiği mevkiye bir daha dönmemesini sağlayacak şekilde yerinden etmek; 2) Muhalif grupları coğrafi dayanak noktalarından mahrum kılacak biçimde ve silahlı muhalefetin lojistik ve manevi desteğini tamamen kesmek amacıyla dağıtmak; 3) Potansiyel tehdit olarak görülen grupları yerinden-yurdundan ederek ve buraları geri dönülmez biçimde tahrip ederek, hedef grubun sürüldükleri ve içine itildikleri şartlar itibarıyla kimliklerini yeniden-üretmeyecekleri yerlerde çözümlerini ve asimile olmasını sağlamak veya bu yolla onları içine bırakıldıkları “büyük toplum” lehine kültür değiştirmeye zorlamak.

Sonuçta devlet eliyle, kurumsal veya paramiliter güçlerin kullanılması yoluyla gerçekleştirilen yangınlar ve yakıp-yıkma fiilleri, esas olarak “yerinden etme” politikalarının bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

1915-1922 Türkiye pratiğinde yangın

Tarihte yangınlar yoluyla yaratılan pratiklere ilişkin örnekler çok olduğu gibi, Türkiye’de de özellikle 1915’ten 1922 yılına kadar devam eden savaş yıllarında yangın çıkartmak çokça başvurulmuş bir yol olmuştur. Bunların en ünlüsü ve en çok ses getireni 1922 Eylülü’ndeki “İzmir Yangını”dır. İzmir’in Büyük Millet Meclisi ordularınca Yunan işgalinden kurtarılmasını takiben, özellikle Ermeni ve Rum mahallelerinde çıkan/çıkartılan yangınlar bu bakımdan şaibelidir.¹⁵ İzmir’i terk eden sivil

15 Ermeni kaynakları yangının faili olarak Türkleri suçlarken, resmî görüşe yakın Türk kaynakları bazı Batılı gözlemcilerin yazdıklarına dayanarak yangının İzmirli Taşnakların veya Rum komitacıların eseri olduğunu iddia ederler. Ancak en iyimser yorum, bu olayda her iki tarafın da parmağı olabileceği yönündedir. Zira hem komitacı pratiklere hiç yabancı olmayan ve İttihatçı geleneği içselleştirmiş askerî unsurlarıyla bazı ordu kademeleri ve milisler, hem de bu pratiğin yaratıcılarından Taşnaklar, neden karartılmış kanıtlarıyla üstü örtülmüş İzmir Yangını’nın ortak failleri olmasın? Öte yandan, ne kadar inkâr edilirse edilsin, Büyük Millet Meclisi ordusu İzmir’e girdiğinde İzmir’de olup olayları bizzat gören Kemalist gazeteci Falih Rıfka’nın bu yangındaki “Türk rolü” ile ilgili tanıklığını hiçbir şekilde bir kenara bırakamayız. Bu tanıklığı ve aslında daha geniş bir itirafın parçası olan yazıklanmayı Falih Rıf-

Ermeni ve Rumların geriye dönüp baktıklarında gördükleri ve anılarında yaşattıkları bu yangın, olaya şahit olan pek çok yabancı gazeteci ve İtilaf devletleri gözlemcisinin gözünün önünde cereyan etmesine bağlı olarak epeyce ses getirmiş ve yankı bulmuştur.¹⁶ Ancak 1915 Tehciri'ni izleyen dönemde Anadolu'nun pek çok yerinde çıkan/çıkartılan yangınlar, şahit ve maruzlarının pek çoğunun kamuoyu yaratmalarına fırsat tanımayan koşullar altında cereyan ettiği için tarihin karanlıkları içinde kaybolup gitmiş; ancak bu kitapta olduğu gibi belgelerden satır araları okunarak, iğneyle kuyu kazarcasına, az sayıda belge deşifre edilerek, tek tük anılardan devşirilerek ve çok az şahidin tanıklığına başvurularak yeniden gündeme getirilebilmiştir.

Elinizde tuttuğunuz kitabın müellifleri, bu “iğneyle kuyu kazma” işlemine daha önce girişmişler ve bu konuda geniş bir makale yazmışlardı.¹⁷ Bu makalede Amasya Selağzi Mahallesi,

kı'nın *Çankaya*'sında o günleri anlatan paragraflardan izleyebiliyoruz: “Gâvur İzmir karanlıkta alev, gündüz tüte tüte yanıp bitti. Yangından sorumlu olanlar, o zaman bize söylendiğine göre, sadece Ermeni kundakçılar mı idi? Bu işte Ordu kumandanı Nureddin Paşa'nın hayli marifeti olduğunu da söyleyenler çoktu... Yağmacılar da ateşin büyümesine yardım ettiler. En çok esef ettiğim şeylerden biri, bir fotoğrafçı dükkânını yağmaya giden subay, bütün taarruz harpleri boyunca çekmiş olduğu filmleri otelde bıraktığı için, bu tarihi vesikaların yanıp gitmesi olmuştur. İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve kazinolar kalırsa, azlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk. Birinci Dünya Harbinde Ermeniler tehcir olunduğu vakit, Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa, yine bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuruya tahripçilik hissinden gelen bir şey değildir. Bunda bir aşağılık duygusunun da tesiri var. Bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe, sanki Hristiyan veya yabancı olmak, mutlaka bizim olmamak kaderinde idi. Bir harb daha olsa da yenilmiş olsak, İzmir'i arsalar hâlinde bırakmış olmak, şehrin Türklüğünü korumağa kâfi mi gelecekti?” (F. R. Atay, *Çankaya...* s. 212-213).

16 Muhtelif Batı basınının yorumları için bkz. Orhan Koloğlu, “İzmir Yangınının Ardındaki Gerçek”, *Popüler Tarih*, Eylül 2003, s. 52-7. Olayın o günkü Fransız basınına ve Fransız belgelerine yansımaları hakkında bkz. Oktay Gökdemir, “Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını”, *ÇTTAD*, VI/15, 2007, s. 19-38. Amerikan basını için bkz. T. Bülent Göktürk, “Amerikan Basınında İzmir Yangını ve Yangın Sonrası Durum (Eylül-Aralık 1922)”, *ÇTTAD*, XII/24, 2012, s. 123-47.

17 Bkz. Zeliha Etöz ve Taylan Esin, “Osmanlı Şehir Yangınları, 1914-1918”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 14 (2012), s. 9-52.

Kastamonu Cebrail Mahallesi, Tokat Çarşısı, Diyarbakır Hububat Pazarı, Edirne Kaleiçi, Bandırma Preme köyü,¹⁸ Orhan-gazi Yeniköy, İzmit Ermeni Mahallesi, Adana Haçin (Saimbeyli), Tire Rum Mahallesi, Ankara Hıristiyan Mahallesi, Bandırma Ermeni köyü,¹⁹ Ayvalık, Erdek, Sinop Varoş Mahallesi, İstanbul Fatih, Samsun Kaleiçi yangınları büyük ölçüde Osmanlı arşiv belgelerinden ve münferit bazı kaynaklardan istifade edilerek incelenmişti. Ayrıca aynı yazarlar, 2011 yılında Diyarbakır'da düzenlenen “Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Toplantısı”nda Diyarbakır yangını hakkında söz konusu makalede yer alan kısmı genişleterek bir bildiri sunmuşlar ve bu bildiri *Toplantı Bildirileri* kitabında yayımlanmıştı.²⁰ Bu kitabın “Giriş” bölümünde bu yangın olaylarına ek olarak Gelibolu, Tirebolu, Bafra ve Havza yangınlarının da eklendiği görülüyor.

Ben bunlardan başka yangınların varlığını gösteren başkaca bilgilere de rastladım. Almanya'nın Trabzon'daki Konsolosu Bergfeld İmparatorluk Şansölyesi'ne (*Reichskanzler* Hollweg'e) yazdığı 9 Temmuz 1915 tarihli raporunda, Haziran ayında Tehcir işleminin tamamlanmasının hemen ardından şehirde “yangın çıkartıldığını” açıkça belirtir.²¹ Türk resmî tarih kaynakları bu yangını görmezden gelmekte ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Trabzon'da Rus donanmasının bombardımanına bağlı olarak çıkan yangınlardan bahsetmekle yetinmektedir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı belgeler içinde ise sadece “sevki”e razı gelmeyen bir Ermeninin kendi evini yaka-

18 Doğrusu Perama/Peramos'tur. Osmanlıca yer adları okunurken bu tür yanlış okumalara çokça rastlanmaktadır. Şimdiki adı “Karşıyaka” olan bu köy 20. yüzyılın başında bölgenin en büyük köyü ve nahiye merkeziydi.

19 Bu köy Bandırma yöresindeki tek Ermeni köyüydü. Şimdiki adı “Tatlısu”dur. Yakın zamanlara kadar yaşlılar arasında hâlâ “Ermeni köyü” olarak anılıyordu.

20 Bkz. Z. Etöz ve T. Esin, “Diyarbakır Yangınları: 1895, 1914”, *Diyarbakır Tebliğleri: Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarih Konferansı* (der. Bülent Doğan), Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 262-80.

21 “...Der Abtransport aus der Stadt Trapezunt und der nächsten Umgegend ist beendet. Einige Selbstmorde und eine Brandstiftung (a.b.ç.) kamen vor...” *Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*, DE/PA-AA/R 14086, DuA Dok. 109 (gk.), 1915-A-22559, 29/07/1915.

rak giriştiği “mel’anet” sonucunda evin tamamen yandığı bilgisi bulunur. İşin ilginç yanı ev sahibinin oğlu “Topçu zâbiti”dir ve bu olaydan sonra her ikisi de hapse atılmıştır.²² Osmanlı devlet evrakı içinde temas edilen ikinci yangın İzmit livası içinde zuhur eden yangınlardır. Bir belgeye göre “...Ermenilerin hicretlerinden sonra livanın her tarafından müdhiş harıklar vukû’a gelmiş...”tir. Geyve Kazası dışında yangın çıkmayan yer yoktur. Ancak aynı belge bu yangınları kaçak Ermenilere mal eder: “...[B]unların fâ’illerinin yine bu Ermeniler olduğuna şübhe kalmamıştır...”²³ Genel Müdürlüğün yayınladığı vesika içinde bunlardan başka bir yangın bahsine rastlanmaz. 1910 yılından itibaren Sivas’ta yayımlanmaya başlanan, 1917 yılına kadar aralıklı olarak yayın hayatını sürdüren ve 1925-1940 döneminde yeniden çıkarılan İttihat ve Terakki çizgisindeki yerel *Kızılırmak* gazetesi hakkında uzun bir değerlendirme yazan Horst Unbehaun,²⁴ gazetenin 1915 ve 1916 yıllarına ait koleksiyonlarını hiçbir yerde bulamadığını söylüyor. 1915 öncesine ve 1916 sonrasına ait bütün nüshalarına ulaşılabilen bu gazetenin Tehcir yıllarına denk gelen dönemdeki nüshalarının sırra kadem basması nasıl açıklanabilir? Sivas’ta da bir yangın çık-

22 “Trabzon Valisi Cemal Azmi’den Dahiliye Nezareti’ne”, BOA, DH.EUM., 2. Şb. 68/41, 18 Haziran 1331 (1 Temmuz 1915). (Akt. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, s. 55). Belgede Vali’nin Tehcir’e direnişi bir “ikâ-yı mel’anet” olarak tanımlaması oldukça ironiktir. Kendisine “kötülük” yapacağını hisseden bir kişinin buna direnmesinden daha doğal bir şey yoktur ama Vali bu eylemi “devlete karşı gelme”, yani “isyan” olarak görmekte ve Ermenilerin kendilerine uygulanacak karara boyun eğmesini beklemektedir. Aslında “ikâ-yı mel’anet” burada devlete ait bir fiildir ama futursuzca karşı tarafa maledilir. Tıpkı ortada kaybolmuş, koca bir coğrafyadan varlıkları neredeyse tamamen silinmiş bir halk dururken, “aslında onlar bize soykırım yaptılar” demek gibi...

23 “Geyve Kaymakam Vekilinden Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti’ne”, BOA, DH. EUM., 2/227, 21 Mayıs 1333 (21 Mayıs 1917), akt. *Osmanlı Belgelerinde...*, s. 170.

24 Bkz. Horst Unbehaun, “The Newspaper *Kızılırmak* (Sivas) in the Years 1910-1914”, *The Middle Eastern Press as a Forum for Literature*, ed. H. Unbehaun, Peter Lang Verlag, Frankfurt a. M., 2004, s. 79-100 (makalenin genişletilmiş Türkçe basımı için bkz. Horst Unbehaun, “1910-1914 Yılları Arasında *Kızılırmak* Gazetesi (Sivas): Anadolu Taşrasında Kültürel ve Edebi bir Forum”, *Ke-bikeç*, 17, 2004, s. 5-26).

tığından bahis olmakla birlikte, bunu belgeleyen hiçbir vesikaya rastlanmaması ile *Kızılırmak* gazetesinin o dönemki nüshalarının bulunmaması arasında bir ilişki olabilir mi? 7 Ağustos 1914 tarihli Başkumandanlık Vekâleti tebliğiyle getirilen ve her türlü felâket haberlerini de kapsayacak genişlikte getirilen basın-yayın sansürü, Sivas gibi Ermeni nüfusun yoğun olduğu bir vilâyette gazetenin toptan ortadan kaldırılmasını da içerecek idarî veya paramiliter bir tasarrufa doğru genişletilmiş olabilir mi? Yıllarca gerek devlet gerekse olaylara fiilen iştirak etmiş kişiler tarafından üzeri karartılmaya çalışılmış bir dönemle karşı karşıya olduğumuzu bildiğimizden, doğal olarak insanın aklına bu sorular geliyor.

Anadolu'daki yangınlar hakkında çok kısıtlı bir literatür olmakla birlikte, anlaşılan o ki, deştikçe Türkiye'nin pek çok yerinde meydana gelmiş yangın felâketleriyle karşılaşmak, özellikle de gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerin külliye yanmasıyla sonuçlanan olaylara rastlamak artık şaşırtıcı olmaktan çıkmıştır. Bu bölüm pörçük bilgiler dahi 1915'te, 1916'da ve 1917'de İstanbul'da ve Osmanlı Asyası'ndaki şehirlerde çok sayıda yangın çıktığını göstermeye yetiyor. Bunların hemen hepsi tabii ayrıntılı olarak araştırılmaya muhtaç; ama küçük bir döküm vermek mümkün... Örneğin İstanbul'da 1916 ve 1917'de neredeyse tamamen gayrimüslimlerin oturduğu Hasköy, Kandilli, Kumkapı ve Yenikapı'da çıkan yangınlarda 700 civarında binanın yandığı bilinmektedir.²⁵ 1916 yılında çıkan Tire yangınında sadece Rum mahallesinin değil, aynı zamanda Tire Yahudilerine ait ev, işyeri ve havraların zarar gördüğü de belgelenebiliyor.²⁶ Öte yandan 1914 ve 1916 yıllarında Kastamonu'nun Tosya kasabasında iki büyük yangın vuku bulmuş ve kasabaya büyük zarar vermiştir.²⁷ Yine yangınlarla ilgili malûmata ulaşabildiğimiz kısıtlı kaynaklardan biri-

25 Bu bilgilere İstanbul İtfaiyesi'nin resmî sitesinden ulaşılabilir: http://www.ibb.gov.tr/sites/itfaiye/workarea/Pages/istanbul_yanginlari.aspx. Ancak bu yangınlarla ilgili raporlara ulaşmak henüz mümkün değil.

26 Bkz. A. Munis Armağan, *Anadolu Tarihinde Tire Yahudileri*, İzmir, 2005, s. 16, 35, 83-88.

27 Mehmet Taşdemir, "Tosya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, s. 270.

si Alman İmparatorluk arşivleridir. Burada bazı büyük yangınlarla ilgili havadisleri yakalamak mümkün. Örneğin bir Alman belgesi Urfa'da tehcire direnen Ermenilerin 1915 yılının Ekim ayında Ermeni mahallesinde çıkardığı ayaklanmayı bastırmak için sevk edilen birliklerin açtığı makineli tüfek ve topçu ateşi sonucunda, Ermeni mahallesindeki evlerin büyük bir bölümünün tahrip olduğunu, bir kısmında yangın çıktığını, Amerikan Misyonu'nun bir bölümünün isabet alarak yandığını ve ciddi insan kayıpları ortaya çıktığını söylüyor.²⁸ Urfa yangını, esasen bu kitabın konusu olan “sistemik yangınlar” cümlesinden olmamakla birlikte, savaş yıllarında ortaya çıkan sivil kayıplarda yangınların oynadığı rolü göstermesi bakımından anlamlı görünüyor.

Türkiye’de ve mücavir sahada yangının bir “etnik temizlik” aracı olarak kullanımının 1915-1922 dönemine münhasır bir faaliyet olmadığını da biliyoruz. Cumhuriyet dönemi boyunca, “istenmeyenler”in tarihsel varlığını ve bu coğrafyaya aidiyetini işaret edecek her türlü taşınır ve taşınmaz belgenin yangınlara ve benzer yıkımlara tâbi tutulduğunu görmekteyiz. Örneğin Ortodoks nüfusun Müslüman nüfusla mübadele edildiği Ürgüp’te, 1946’da Hükümet Binası’nın “bilinmeyen bir nedenle” yandığını ve bu binada mahfuz tapu, nüfus kaydı ve benzeri evrakın yanıp kül olduğunu,²⁹ yine Ürgüp’te 1948-1952 yılları arasında kasabanın merkezinde bulunan ve 19. yüzyılda yapılmış en büyük kilise olan Aziz Yuannis Kilisesi’nin yerle bir edilerek buradaki 19. yüzyıla ait Hristiyanlık izlerinin tamamen

28 “Istanbul Fevkalâde Misyonu Reisi Sefir Wolff-Metternich’ten İmparatorluk Şansölyesi (Reichskanzler) Hollweg’e”, *Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*, DE/PA-AA/R 14089, 1915-A-35268, 29/07/1915, No. 701, Zu. A, 29/11/1915.

29 Yangın sırasında “Davili” Recep adında biri, canını tehlikeye atıp binaya birkaç defa girerek bir kısım tapu ve nüfus evrakını kurtarabilmiş, o arada İlçe Jandarma Komutanı silah zoruyla Recep’in bu “evrak kurtarma” çabalarını engellemiştir. İşin ilginç yanı yangını bizzat çıkardıkları gerekçesiyle tutuklananların Hükümet Konağı’nda çalışan bir memur, bir onbaşı ve iki jandarma eri olmasıydı. Ne var ki bu kişiler neticede “delil yetersizliğinden” beraat etmişlerdi (Bu olayı Ürgüplü Em. Albay Ali Akuzun’dan dinlemiştim. Akuzun bu olayın ayrıntılarını sonradan kendi web sitesinde de yayımladı: <http://www.akuzun.com/?pnum=62&rt=ÜRGÜP+HÜKÜMET+KONAĞI+YANGINI++>).

silindiğini,³⁰ 12 Eylül darbesini izleyenin dönemde Mardin İl Halk Kütüphanesi müdürünün içinde pek çok emlak-ı metruke ilânının yer aldığı kıymetli yerel gazete koleksiyonunu “SEKA’ya gönderdiğini”, ilh. biliyoruz. Üstelik bu vandalizm sadece “öteki”ne ilişkin hedeflerle de sınırlı kalmamıştır. Örneğin yine 12 Eylül’ü izleyen süreçte Karadeniz Ereğli’nin tescil edilmiş Osmanlı döneminden kalma Hükümet Konağı, buraya “yeni” ve “modern” bir Hükümet binası yapmayı arzu eden ama tescil engeline takılan askerî yönetimin göz önünde bir gece esrarengiz biçimde yandı.³¹ Bu yangının kendiliğinden çıkma olasılığı pek düşüktür. Dolayısıyla yangın iktidar pratiğinin ayrılmaz unsurlarından biri olarak karşımıza çıkıyor. Bu pratik kâh “sakıncalı” gayrimenkullerin bir gece ansızın yanmasıyla kâh orman arazisi olup imara açılması mümkün olmayan yerlerin göz göre göre kundaklanması ile buraların “orman vasfından çıkarılması” yolunda ateşli bir adım atılmasıyla tecelli edebiliyor. Irak Kürtlerinin Kerkük’e ilk girdiklerinde tapu ve nüfus dairelerine yönelmeleri ve buranın ateşe verilmesi,³² bu ne-

30 Ürgüp’te anlatılana göre bu yıkım, Yunanistan’ın Anadolu’daki Rum eserlerinin tescili için Birleşmiş Milletler’e başvurması üzerine, bir Hükümet emriyle gerçekleşmişti (bilgi için bkz. Mustafa Kaya, “Aziz Yuannis Kilisesi –Ürgüp”, *Cappadocia Peribacası: Kapadokya Kültür ve Tanıtım Dergisi*, 1/4, Ekim 2007; bu makaleye şu linkten de ulaşılabilir: <http://www.cappadociaexplorer.com/detay.php?id=81&cid=45>).

31 12 Eylül’den hemen sonra Ereğli’de idareye “vaziyet eden” Deniz Kuvvetleri’ne bağlı Karadeniz Bölge Komutanlığı, nedense bu binaya “takmıştı”. Herhalde darbeci askerî yönetimin “çağdaşlık” vizyonu ile II. Abdülhamid devrinden kalma bu eski-püskü ahşap binayı bir türlü bağdaştıramıyorlar ve Ereğli’ye mutlaka “çağdaş” bir yönetim binası “kazandırmayı” istiyorlardı! Oysa II. Abdülhamid döneminde inşa edilmiş olan bu bina ay-yıldız bezemeli üçgen alınlığıyla ve dönemin hükümet binalarına özgü ortadan geniş merdiven girişli yüksek tavanlı ahşap yapısıyla özgün ve sevimli bir mimarlık tarihi anıtı gibiydi. Şu anda yerinde yellere esiyor! Orası “park” oldu!

32 Saddam birlikleri bozguna uğrayıp Musul ve Kerkük’ten çekildiği 11 Nisan 2003 sabahı KDP birlikleri Musul ve Kerkük’e girerek bu iki şehri işgale başladılar. Uluslararası ajanslar bu işgal sırasında, Musul ve Kerkük’e giren peşmergelerin öncelikle tapu ve nüfus dairelerini hedef aldıklarını bildirmişti. Oysa Bağdat’ta ve diğer kentlerde Merkez Bankası, elçilik binaları, BAAS önderlerinin ve Irak hükümet görevlilerinin evleri, Arkeoloji Müzesi gibi yerlere yönelmiş yağmalamalar ağırlıktaydı (bkz. <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/210249.asp>).

denle basit bir savaş veya çatışma kazası olarak görülemez; aksine bu olay ve benzerleri yüksek bir tarih bilincinin tezahürleri olarak görülmelidir. Bu negatif bir tarih bilincidir. Tarihin ve meşruiyetin mülkiyet üzerinden kurulduğunu ya da bir halkın, zümrenin veya kültürün maddi varlığının mülkiyet üzerinden tezahür ettiğini “bilen” bir öznenin, bu bağlamdaki yüksek farkındalığının sonucudur bu tür yangınlar...

Son söz olarak şunları söylemek mümkün: Öncelikle ihtiyacımız olan şey, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu ülkenin topraklarında “bir ülkenin iç işleri” cümlesinden sayılamayacak cürümlerin sahneye konduğu ortada olduğuna göre, ne olup-bittiğinin somut ve kapsayıcı bilgisini elde etmek ve bunların tarih metodolojisi çerçevesinde analizini yapmaktır. Bu yola girilmesi önünde, devletin ve organik aydınların-devletli tarihçilerin büyük bir obstrüksiyonu olmakla birlikte, 2005’teki Ermeni Konferansı’ndan bu yana, bu yolda epeyce ileri adımlar atıldığını söylemek mümkün. En azından akademik merak sahipleri, korkmadan bu meseleleri ele almaya başlayabildiler. İkinci entelektüel ihtiyacımız ise ön kabullerimizden tamamen kurtulmak gereğidir. Bunun içinde “Türk ve Müslüman öyle şey yapmaz!”dan, “herşeyi İttihatçılar yaptı!”ya veya “olan biten Batılı emperyalistlerin tezgâhıydı!”ya ve oradan “bütün Ermeniler masumdu!”ya kadar uzanan geniş bir ön yargılar listesi var. Tarihçinin ödevi bunlardan kurtulmak ve işini yapmaktır. Elimizdeki kitap, bu çerçevede önemli bir adımı ve katkısını temsil ediyor.

Ülkemizde tarihçilik alanında eleştirel bakış açısının ne kadar “azgelişmiş” olduğu ve tarihçiliğın esasen resmî tezlere argüman ve kanıt üretmekten, başkalarının tezlerine karşı savunma metinleri veya karşı-savlar üretmekten ibaret bir etkinlik olarak anlaşıldığı düşünülürse, bu kitap ve benzerlerinin tarihçiliğimize yaptığı katkının büyüklüğü ortaya çıkmaktadır. Tarihçilik mesleğinin devletçi, daha doğrusu “devlet refleksi” ile müttefik ve devletin olaylar karşısında aldığı tutuma paralel çalışma geleneği yüzünden, tarihçiliğimizin 1915 ile 1918 yılları arasında özellikle Anadolu taşrasındaki yangın ve insan hak-

ları ihlalleri hakkında suskun kalmasının nedenlerini de anlayabiliyoruz. Zira olan-bitenin bir “cürüm” olarak tescil edilmesi durumunda insanî ve hukukî yaptırımları oldukça ağır! Bu olaylar, bütün insan hakları yaklaşımlarının üzerinde birleştiği ve birinci önceliği verdiği “yaşam hakkı” ihlallerini, “barınma hakkı” ihlallerini ve “mal emniyetine” saldırıyı bünyesinde barındırıyor; ayrıca bu olaylar sadece hak ihlallerini muhtevi olmakla kalmıyor, çağdaş soykırım yaklaşımları içinde önemli bir yer tutan ve “kültürel soykırım” olarak tanımlanan “bir halkın belirli bir yerdeki yerleşikliğinin göstergesi olan maddi kültür unsurlarının ve onlara bitişik kültürel varlığın (yer isimleri, o yerlerle ilgili anlatılar vs.) ortadan kaldırılması” eylemiyle de örtüşüyor.³³ Tarihçiliğin işi, bu cürmü işleyenlerin ve eylemlerinin bir “dava dosyası” hazırlar gibi irdelenip ortaya konulması değil elbette... Tarihçi savcı veya avukat değildir. Ancak tarihçinin işi, her türlü önyargıdan uzak biçimde, geçmişte olan her olayı anlamaya ve kendi elleriyle ve ahlâkî tutumuyla paralel bir ayıklamaya tâbi tutmadan geçmişi mümkün olan bütün yanlarıyla görmeye çalışmaktır. Diğer sosyal ve beşerî bilimlerin kavramsal ve kuramsal katkılarına ve ortak insanlık aklının biriktirdiği sağduyu kanallarına açık bir tarihçilik bu görevi çok daha hakkıyla yerine getirebilecektir. Bu yüzden, “yangın meselesi”ni sadece geçmişe ait olaylar dizisi içinde yerine koymak da yetmiyor ve insanı ve toplumu anlama çabamızın önemli bir ayağını teşkil eden tarih analizinin içine bu anlama araçlarını katarak görümüzü zenginleştirmek, eleştirel bakış açımızı geliştirmek ve tarih araştırmasını entelektüel bir seviyeye yükseltmek mümkün oluyor.

33 Günümüzde soykırım tanımının “kültürel soykırım” (*cultural genocide*) ya da “etnik kıırım” (*ethnocide*) gibi kavramlar yardımıyla genişletildiğine tanık olmaktadır. Soykırım kavramının 1948 tarihli BM Konvansiyonu’nda vurgulanan “bir halkın fiziksel olarak yok edilmesi” tanımı böylelikle daha geniş bir çerçevede yeniden yorumlanmış olur. Örneğin Jean-Michael Chaumont’a göre, etnik kıırım doğrudan doğruya bireyleri değil, onların grup kimliğinin kurucu öğelerini hedef alır (J-M. Chaumont, *Die Konkurrenz der Opfer*, Lineburg, 2001, s. 183). Chaumont, burada soykırım eyleminin daha “dar” görülen içeriğini genişletmekle kalmaz; aynı zamanda etnik kıırım kavramını kültürel soykırım kavramına yaklaştırmış olur.